

भारतातील आदिवासी महिला आणि शिक्षणाची गरज

डॉ. अप्पाराव रामराव वागडव

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

प्रस्तावना:-

शिक्षण हा एक मूलभूत मानवी हक्क आहे आणि मानवी प्रगतीसाठी राष्ट्रीय उभारणीसाठीचा आवश्यक घटक आहे. अन्न, वस्त्र, आणि निवारा या मूलभूत गरजांसोबतच शिक्षण व आरोग्यही अत्यंत महत्वाच्या गरजा आहेत. शिक्षण ही अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामुळे बालकाच्या ज्ञान, चारित्र्य, आणि आचरणाला योग्य दिशा मिळते आणि त्याला सुसंस्कारीत बनवले जाते.¹ शिक्षणाच्या माध्यमातून गाव, प्रदेश, समाज, आणि देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, आणि औद्योगिक प्रगतीचा पाया रचला जातो. स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास आणि सक्षमीकरणासाठी स्त्रीशिक्षण हे एक अत्यावश्यक साधन मानले जाते. कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे आणि समृद्धीचे मोजमाप त्या समाजातील स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या दर्जावरून केले जाते. समाजाची संस्कृती किती प्रगत आहे, हेही स्त्रियांच्या स्थितीवरून स्पष्ट होते. भारतीय समाजाच्या इतिहासाचा विचार करता, वेदकाळात महिलांना पुरुषांप्रमाणेच शिक्षणाचा अधिकार मिळाला होता. मात्र, मनुस्मृतीच्या काळात महिलांवर कठोर निर्बंध घालून त्यांचा शिक्षणाचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला. मध्ययुगात, काही उच्चवर्गीय स्त्रियांना शिक्षण मिळाले असले तरी, बहुसंख्य स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहिल्या. आधुनिक काळात मात्र, समाजसुधारकांच्या अथक प्रयत्नांमुळे स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे पुन्हा उघडली गेली.²

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदी महिलांच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगतीसाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. राज्यघटनेच्या कलम 14 अंतर्गत स्त्री-पुरुषांना राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात समान अधिकारांची हमी देण्यात आली आहे. तसेच, कलम 15 नुसार कोणत्याही नागरिकाबाबत धर्म, वंश, जात, लिंग इत्यादी कारणांवर आधारित भेदभाव करता येत नाही. यामुळे शासनासाठी पुरुषांप्रमाणे महिलांनाही समान शैक्षणिक व सामाजिक संधी प्रदान करणे बंधनकारक झाले आहे.³ आदिवासी समाज, विशेषतः आदिवासी महिला, वंचित आणि मागासलेला घटक असल्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक

प्रगतीसाठी शासनाने विशेष प्रयत्न केले आहेत. तरीसुद्धा, आदिवासी महिला आजही शिक्षणाच्या क्षेत्रात मागे असल्याचे दिसून येते. कारण भारतात आदिवासी समाजाला देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित ठेवले गेले आहे. विशेषतः, आदिवासी महिलांचे शिक्षण हे एक दुर्लक्षित क्षेत्र राहिले आहे, आदिवासी महिलांवर रूढी, परंपरा, आणि आर्थिक समस्यांचा प्रभाव प्रकर्षाने जाणवतो. शिक्षणाचा अभाव हा केवळ वैयक्तिक प्रगतीतच नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या विकासातही मोठा अडथळा ठरतो. शिक्षण हे महिलांना सक्षमीकरणासाठी प्रभावी साधन ठरते, कारण ते त्यांना आत्मनिर्भर बनवून सामाजिक व आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत करते. याच कारणाने या शोध निबंधातून आदिवासी महिलांच्या सध्याच्या शैक्षणिक परिस्थितीचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :-

1. भारतातील आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे सखोल विश्लेषण करणे.
2. आदिवासी महिलांच्या शिक्षणातील असमानतेची कारणे शोधणे.
3. सरकारी आणि गैरसरकारी योजनांचा आदिवासी महिलांच्या शिक्षणावर झालेला प्रभाव तपासणे.
4. आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक सुधारणेसाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पध्दती:-

प्रस्तूत संशोधन हे दुय्यम स्रोतांवर आधारित असून त्यामध्ये प्रकाशित अप्रकाशित संशोधने, वर्तमानतंत्रातील लेख, विविध संदर्भ ग्रंथ इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे. शिवाय 2011 च्या जनगणनेची आकडेवारी आणि शैक्षणिक धोरणांचे अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे. द्वितीयक स्रोतांच्या आधारे तयार केलेल्या आकडेवारी आणि विश्लेषणामुळे आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अधिक सखोल अभ्यास होईल.

संकलित माहितीच्या आधारे शोधनिबंधाची वर्णनात्मक पध्दतीने मांडणी करण्यात आली आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती:-

आदिवासी समुदायाच्या शैक्षणिक विकासाला प्राधान्य देऊन किमान आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी सरकार विविध शैक्षणिक योजना राबविते. यामध्ये शासकीय आश्रमशाळा, एकलव्य इंग्रजी माध्यम निवासी शाळा, अनुसूचित जमातीतील विद्यार्थी/विद्यार्थिनींसाठी उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी शासकीय वसतीगृहे, शालांत परीक्षेनंतर शिष्यवृत्ती योजना, शिक्षण व परीक्षेच्या शुल्काची प्रतिपूर्ती, व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसाठी निर्वाह भत्ता, विद्यावेतन, तसेच आदिवासी मुलींच्या शालेय गळतीला आळा घालण्यासाठी प्रोत्साहन भत्यांचा समावेश आहे.⁴ आदिवासी समाज शैक्षणिकदृष्ट्या खूप मागे असल्यामुळे 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांचा शिक्षणातील टक्का वाढविण्यासाठी

विशेष तरतूदी करण्यात आल्या होत्या. त्यात शाळेत शिक्षण घेत असलेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण देणे, मोफत पाठ्यपुस्तके, गणवेश, लेखन सामुग्री देणे, विद्यावेतन देणे. या सुविधांव्यतिरिक्त आदिवासी मुलींना उपस्थिती भत्ता देखील दिला जावा अशी शिफारस करण्यात आलेली होती.⁵ आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी विविध शैक्षणिक योजना राबवूनही आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती पुरुषांच्या तुलनेत निम्नच असलेली दिसते.

आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर :-

भारतात स्वातंत्र्यानंतर संविधानातील शैक्षणिक तरतूदींमुळे महिलांना शिक्षणाच्या संधी प्राप्त झाल्या. शिक्षण नसल्यामुळेच महिलांना मोठ्या प्रमाणात अत्याचाराला सामोरे जावे लागत होते. आदिवासी स्त्रियांचा साक्षरता दर हा सर्वसाधारण महिलांच्या तुलनेत निम्नच आहे.

तक्का क्र. 01

आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर तुलनात्मक प्रमाण⁶

वर्ष	महिला साक्षरता	पुरुष साक्षरता	एकूण साक्षरता	महिला साक्षरता	पुरुष साक्षरता	एकूण साक्षरता
1961	15.35	40.40	28.30	3.16	13.83	8.53
1971	21.97	45.96	34.45	4.85	17.63	11.30
1981	29.76	56.38	43.57	8.04	24.52	16.35
1991	39.29	64.13	52.21	18.19	40.65	29.60
2001	53.67	75.26	64.84	34.76	59.17	47.10
2011	64.60	80.90	73.00	49.40	68.50	59.00

1961 ते 2011 या कालावधीत आदिवासी महिलांच्या साक्षरता दरात लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. 1961 मध्ये हा दर फक्त 3.16% होता, जो 2011 मध्ये 49.40% पर्यंत पोहोचला. यामध्ये हळूहळू प्रगती झाली असली तरी, तो आदिवासी पुरुषांच्या साक्षरतेच्या तुलनेत अजूनही कमी आहे. पुरुष आणि महिलांच्या साक्षरतेतील तफावत 1961 मध्ये मोठी होती, जी हळूहळू कमी झाली. तरीही, 2011 मध्येही आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर आदिवासी पुरुषांच्या 68.50% साक्षरतेच्या तुलनेत मागेच राहिला. शासकीय योजनांमुळे आदिवासी महिलांच्या साक्षरतेत सुधारणा झाली असली तरी, अजूनही सामाजिक अडथळे आणि जागरूकतेच्या अभावामुळे

आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रात अधिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक गळती :-

आदिवासी समाजात मध्येच शाळा सोडून देणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. आदिवासी भागातील शैक्षणिक सोयी सुविधांचा अभाव तसेच आदिवासी कुटुंबातील शैक्षणिक वातावरणाचा अभाव यामुळे अनेक आदिवासी मुले प्राथमिक स्तरावरच तर काही माध्यमिक स्तरावर शाळा सोडतात. खूपच थोडे मुले उच्च शिक्षणासाठी जातात. खालील सारणीत आदिवासी मुलींचे शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण दर्शविण्यात आले आहे.

तक्का क्र. 02

आदिवासी मुलींचे शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण⁷

वर्ष	शैक्षणिक स्तर							
	प्राथमिक		उच्च प्राथमिक		माध्यमिक		उच्च माध्यमिक	
	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली	मुले	मुली

2014-15	7.97	7.98	8.03	8.85	27.42	26.96	3.09	2.77
2015-16	7.02	6-84	8.48	8.71	24.94	24.40	-	-
2016-17	8.57	8.51	9.46	9.70	27.41	26.51	8.94	7.87

तक्ता क्र. 02 नुसार, आदिवासी मुलींच्या शैक्षणिक गळतीचे प्रमाण शिक्षणाच्या स्तरानुसार वाढते. प्राथमिक स्तरावर गळती 2014-15 मध्ये 7.98% होती, जी 2016-17 मध्ये 8.51% झाली. माध्यमिक स्तरावर ती 26.96% वरून 26.51% झाली, तर उच्च माध्यमिक स्तरावर 2.77% वरून 7.87% झाली. यावरून स्पष्ट होते की शिक्षणाचा स्तर वाढत जसा, तसे गळतीचे प्रमाणही वाढते, विशेषतः माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरांवर, ज्यामागे सामाजिक आणि आर्थिक अडथळे, शाळेचे अंतर, तसेच प्रथा-परंपरा यांसारखी कारणे आहेत.

आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक गळतीचे कारणे :-

आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि भौतिक अशी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. मुलींचे लवकर होणारे विवाह, मुलींवरील कौटुंबिक जबाबदारी, आणि आदिवासी कुटुंबाच्या आर्थिक अडचणी अशी कारणे या गळतीसाठी मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत. याशिवाय समाजातील लैंगिक असमानता, शाळांमध्ये मूलभूत सुविधांचा अभाव आणि पालकांचा शिक्षणाकडे बघण्याचा नकारात्मक दृष्टिकोन इत्यादी घटक या समस्यांना अधिक तीव्र करतात. ग्रामीण भागातील शाळांपासूनचे अंतर, सुरक्षिततेचा अभाव, आणि शिक्षणासाठी प्रोत्साहनाचा अभाव यामुळेही मुलींच्या शिक्षणात खंड पडतो. ही गळती रोखण्यासाठी या कारणांवर सखोल विचार करून त्यावर उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे. आदिवासी प्रामुख्याने डोंगर, दर्या व दुर्गम भागांमध्ये निवास करतो. या भागात मूलभूत सोई-सुविधांचा अभाव असतो. त्याचबरोबर बहुतांश आदिवासी भागात प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांची कमी संख्या, शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि दर्जेदार शिक्षणाच्या संधीची कमतरता यामुळे आदिवासी मुलींची शैक्षणिक गळती होते.

आदिवासी मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी अनेक सामाजिक-सांस्कृतिक कारणेही जबाबदार आहेत. आदिवासी लोकांचा शिक्षणाविषयीचा उदासीन दृष्टिकान आणि पारंपरिक मानसिकता यामुळे काही लोक मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देत नाहीत. भारतात व त्यातही महाराष्ट्रात मुलींना दुय्यम वागणूक दिली जाते आणि शिक्षणाऐवजी त्यांना पारंपरिक जबाबदारी

सांभाळण्यावर भर दिला जातो. मुलींच्या शिक्षणातील गळतीसाठी समाजातील लैंगिक असमानता, रुढी-परंपरा, आणि चुकीच्या धारणा कारणीभूत ठरतात. मुलींवर घरगुती जबाबदारी टाकणे, लवकर विवाह लावणे, आणि शिक्षणाऐवजी त्यांना घरकामासाठी तयार करणे ही समस्या अधिक तीव्र करते. मुलगा कुटुंबाचा आधार मानला जातो, तर मुलींच्या शिक्षणाला दुय्यम स्थान दिले जाते.8 काही समाजांतील चुकीच्या समजूती आणि सामाजिक दबाव यामुळे मुलींचे शिक्षण अर्धवट राहते. या समस्येवर मात करण्यासाठी जनजागृती, पालक प्रबोधन, आणि बालविवाह रोखण्यासाठी कठोर उपाययोजना गरजेच्या आहेत.

आदिवासी मुलींच्या शैक्षणिक गळतीसाठी आर्थिक कारणेही जबाबदार आहेत. आदिवासी कुटुंबांमध्ये गरिबी ही महत्त्वाची समस्या आहे. कुटुंबांच्या उत्पन्नाचा आधार अधिकतर शेती, मजुरी, किंवा जंगलांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे मुलींचे शिक्षण खर्च परवडत नाही आणि त्यांना मजुरीसाठी पाठवले जाते. मुलींना लहान वयातच भावंडांची काळजी घेणे, स्वयंपाक, पाणी भरणे, आणि इतर घरगुती कामे यासाठी जबाबदारी दिल्या जातात, ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण पूर्ण होत नाही. शिक्षणाशी संबंधित शासकीय योजनांची प्रभाव अंमलबजावणी नसणे हे कारण देखील या मुलींच्या शैक्षणिक गळतीसाठी कारणीभूत आहे.

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय आणि शिफारसी:-

आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती सुधारण्यासाठी पुढील काही उपाययोजना करता येतील.

1. धोरणात्मक उपाय:- आदिवासी महिलांच्या शिक्षणामध्ये सुधारणा करण्यासाठी काही प्रभावी धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता आहे. सर्वप्रथम, आदिवासी भागांमध्ये शैक्षणिक सुविधा वाढवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दुर्गम भागांमध्ये शाळा, वसतिगृहे आणि महाविद्यालये उभारण्यावर भर द्यावा. यासोबतच, स्थानिक भाषा आणि संस्कृतीशी सुसंगत अभ्यासक्रम तयार करणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) अंतर्गत आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी विशेष धोरणात्मक पावले

उचलण्याची गरज आहे, ज्यामुळे शिक्षणामध्ये सर्वसमावेशकता येईल.

2. जागरूकता निर्माण करणे :- शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगण्यासाठी व्यापक जनजागृती मोहिमा राबवायला हव्यात. विशेषतः आदिवासी समाजातील पालकांमध्ये मुलींना शाळेत पाठवण्याची मानसिकता निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे गरजेचे आहे. या मोहिमांमध्ये स्थानिक स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांचा समावेश करणे उपयुक्त ठरेल. जनजागृतीसाठी रेडिओ, स्थानिक वर्तमानपत्रे आणि प्रचार मोहिमा यांचा उपयोग करता येईल.
3. खासगी आणि सार्वजनिक भागीदारी :- सरकारी आणि खासगी क्षेत्रांमधील भागीदारीच्या माध्यमातून आदिवासी भागांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला जाऊ शकतो. विशेषतः वसतिगृह व्यवस्था आणि तांत्रिक शिक्षण सुविधा उभारण्यासाठी खासगी संस्थांनी पुढाकार घेतला पाहिजे. उदा. काही खासगी संस्थांनी आदिवासी महिलांसाठी तांत्रिक शिक्षण केंद्रे उभारून रोजगारक्षम शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आहे.
4. योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना :- शासकीय योजनांचा प्रभाव वाढवण्यासाठी स्थानिक पातळीवर अंमलबजावणी सुधारावी लागेल. एकलव्य आदिवासी शाळा योजना आणि सर्व शिक्षा अभियान यांसारख्या योजनांची प्रगती नियमितपणे तपासली पाहिजे. यासाठी स्थानिक प्रशासन, शाळा व्यवस्थापन समित्या आणि समाज यांच्यात सुसंवाद वाढवणे आवश्यक आहे. तसेच, योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र निरीक्षण समित्या तयार करणे गरजेचे आहे.
5. शैक्षणिक तांत्रिक साधनांचा वापर:- आदिवासी दुर्गम भागांमध्ये इंटरनेटच्या उपलब्धतेला देऊन ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीचा उपयोग शिक्षणाच्या प्रचारासाठी केला जाऊ शकतो. डिजिटल साक्षरता वाढवून महिलांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानामुळे शिक्षण अधिक सुलभ होईल, आणि मुलींना शिक्षण सोडावे लागणार नाही.

सारांश:-

भारतातील आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती अभ्यासताना असे दिसून येते की, शिक्षणाचा अभाव हा

केवळ एक सामाजिक समस्या नाही तर तो आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटकांशी निगडित आहे. आदिवासी समाजामध्ये महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळवण्यासाठी अनेक अडथळे पार करावे लागतात. या अडथळ्यांमध्ये रूढी-परंपरा, गरीबी, आणि सरकारी योजनांचा प्रभावी अंमलबजावणीचा अभाव यांचा समावेश होतो. शैक्षणिक असमानतेमुळे आदिवासी महिलांना सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होता आले नाही. शिक्षणाच्या अभावामुळे त्या केवळ कुटुंबाचेच नाही तर समाजाच्या एकूण प्रगतीपासूनही वंचित राहतात. शिक्षण हा महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाचा आणि सामाजिक प्रगतीचा कळस आहे, परंतु आदिवासी महिलांच्या बाबतीत तो अद्यापही पूर्णपणे साध्य झालेला नाही.

सरकारकडून आदिवासी समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी अनेक योजना राबवल्या जात आहेत, जसे की एकलव्य आदिवासी शाळा योजना आणि राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षण अभियान, परंतु या योजना अधिक प्रभावीपणे अंमलात आणण्याची गरज आहे. आदिवासी भागांतील मूलभूत सुविधांचा अभाव, दुर्गम भागात असलेली संसाधनांची कमतरता यामुळे या योजनांचा अपेक्षित लाभ आदिवासी महिलांपर्यंत पोहोचत नाही. आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीत सुधारणा होण्यासाठी केवळ सरकारी प्रयत्न पुरेसे नाहीत, तर खाजगी क्षेत्र, स्वयंसेवी संस्था, आणि स्थानिक पातळीवरील सामूहिक प्रयत्नांचीही गरज आहे. तसेच, महिलांच्या शिक्षणासाठी जागरूकता मोहिमा राबवणे गरजेचे आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना समाजात नवी ओळख निर्माण करण्याची संधी मिळेल आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात त्यांचे महत्त्वाचे योगदान असणार आहे. थोडक्यात आदिवासी महिलांचे शिक्षण म्हणजे केवळ त्यांचे सक्षमीकरण नाही, तर देशाच्या विकास प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. शैक्षणिक असमानतेवर मात करण्यासाठी धोरणात्मक प्रयत्न, योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, आणि सामाजिक परिवर्तन आवश्यक आहे. आदिवासी महिलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर ठोस धोरणात्मक निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भसूची-

- ✦ पारवे, राजेंद्र. (2014). शालेय आरोग्य आणि शिक्षण. International Multidisciplinary e -Journal. Vol-III,

- Special Issue of SNT college Bhor- Feb-2014, पृ. क्र. 01
- ✦ वाड, विजया, भारतातील स्त्री शिक्षण, मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, <https://vishwakosh.marathi.gov.in/23283/>
 - ✦ Important Constitutional and Legal Provisions For Women in India, from http://mospi.nic.in/sites/default/files/reports_and_publication/cso_social_stactices_division/Constitutional&Legal_Rights.pdf
 - ✦ Azad Ahmad Andrabi (2014). Tribal Education and Government Interventions. International Research Journal of Management Sociology & Humanity, Volume 5 Issue 3, Pg. 316-323
 - ✦ National Policy on Education (1986). Ministry of Human Resource Development, Government of India, Pg. 7-8, retrieved from http://www.ncert.nic.in/oth_anoun/policy_1986_eng.pdf
 - ✦ Ministry of Tribal Affairs. Government of India. 'Annual Report-2021-22' <https://tribal.nic.in/downloads/Statistics/AnnualReport/AREnglish2021.pdf> Page. No. 33
 - ✦ Ministry of Tribal Affairs, Government of India, Annual Report-2020-21 <https://tribal.nic.in/downloads/statistics/AnnualReport/AREnglish2021.pdf>, page no 36
 - ✦ आगलावे, प्रदिप. (2018). भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन, पृ. क्र. 154